

Овчјем Пољу, и слабо, готово никакво стратeгиско извиђање, довели су у заблуду и Врховну команду и штабове армија. Првог дана битке, 23 октобра, Дунавска дивизија I позива је остала усамљена, без подршке суседних двеју дивизија, те је преживљавала кризу, а увече 24 октобра, кад је Кумановска битка била за Србе увелико добијена, ни Штаб I армије ни српска Врховна команда нису знали да је битка завршена. Цео терет битке и слабог рада Врховне команде и Штаба I армије сносили су борацке масе, подофицирски и углавном нижи официрски кадар. Сналажљивост и способности официрског кадра, почев од команданта батаљона па наниже, као и силно и невиђено пожртвовање српских бораца, добили су ову помало необичну битку. Али, ако су протагонисти ове битке могли одолевати силним нападима много надмоћнијих турских снага, они нису могли битком руководити. Због тога је управо њихов успјех и остао неискоришћен. Прво је изостао уништавајући маневар, јер Врховна команда и штаб Прве армије нису били свесни ситуације, а затим је изостало и уништавајуће гоњење. И тако ће српски војници морати још једном, пред Битољем, да потврде своје вредности и да дају нове, непотребне жртве.

Књига има око 900 страна и 15 укусно израђених скица. На крају књиге дат је регистар имена.

Издавањем ове књиге Историски институт ЈНА дао је веома значајан прилог нашој војној историографији.

Недељко Максимовић

ЉУБО АНЂЕЛИЋ, ГРАД НА ТАРИ
Графички завод, Титоград 1960 стр. 413

Тематика Народноослободилачког рата и Народне револуције све више постаје предмет обраде историчара а нарочито хроничара. Из године у годину појављују се радови који бацају свјетлост на тај веома важни период наше прошлости. Истина, досад су то били више записи храничара него научне студије писане послвије дужег и студиозног истраживачког рада. Али и таква врста историског казивања помогла је да се поједини моменти и догађаји из историје Народноослободилачког рата не само сачувају од заборава већ и да им се да одређено објективно тумачење. Ако се зна да нема довољно прворазредних историских извора из тог периода наше историје, онда ће се боље разумјети и оцијенити напор сваког хроничара који је до одређених историских истина дошао користећи, поред осталог, своја сјећања и сјећања других учесника рата. Јер у посљедњем рату понајмање се могло мислити на чување докумен-

тације која би нам данас била итекако драгоцене. Све је то отежало посао историчара, али није искључило рад хроничара.

Гледано са тог аспекта, појава хронике о Колашину представља значајан прилог обради Народне револуције у Црној Гори. Јер Анђелић се није само зауставио на уском простору Колашина и ближе околине. Његов Град на Тари даје исто тако слику Револуције у крају око горњег тока Мораче, Таре и Лима. А колико је то био напоран и компликован посао може се најбоље закључити по томе што се у извјесним временским периодима слободна територија колашинског краја поклапала са слободном територијом у Црној Гори; што су се баш на њој, прецизније — у самом Колашину, збили они важнији догађаји који карактеришу Народноослободилачки рат и Народну револуцију у Црној Гори. Због тога хроника граду-хероју, граду-мученику, који је због своје важности много пута мијењао господара у једном кратком историском периоду, носи карактеристике Револуције у Црној Гори.

Овај познати црногорски публициста, међутим, није само дао прегледну слику догађаја који су се десили у току последњег рата на овој територији. Његова хроника почиње од 1918 године, премда је Ј. Анђелић у њеном уводном дијелу дао и кратак преглед овога краја од најстаријих времена. Зато хроника о Колашину у неким моментима прераста у монографију града чија је прошлост била и бурна и богата.

Ако погледамо литературу којом се Ј. Анђелић служио, а која је наведена на крају књиге (не баш на уобичајени начин), видјећемо да је њен списак веома кратак. Свега десетак књига, корисно је послужило аутору да сажето прикаже историјат грађе чак од времена Илира. И овај податак довољно говори о тешкоћи са којом је Ј. Анђелић морао да се бори. Па ипак, морамо то одмах нагласити, он је са пуно смисла и са рутином искусног истраживача те тешкоће успио да савлада.

За писање највећег дијела књиге Ј. Анђелић је поступао готово по научном принципу: прикупљање изворске и разноврсне мемоарске грађе, одабирање и њено критично оцјењивање. Међутим, он се у изношењу факата не позива на непосредни докуменат који му је пружио одређени податак, премда је готово сваки датум, сваку чињеницу управо на тај начин констатовао. Та околност даје посебну вриједност књизи, која је, истина, писана више са литерарним него са научним претензијама. Иако Град на Тари нема научну апаратуру — то не умањује његов значај. Напротив. Лаким и динамичним стилем, занимљивим причањем и на неким мјестима правим умјетничким сликањем догађаја, Ј. Анђелић је хроника о Колашину учинио тражењем од стране широког круга читалаца, којима је она, на крају, и намијењена; премда ће, с обзиром на то да је њен аутор и сам учесник догађаја о којима пише и што се у утврђивању неких чињеница служио дневником, који је, истина, нередовно

водио у току рата 1941-45 (један исјечак из тог ратног дневника су и „Црвени газови“ које је Анђелић написао и издао 1958), и будућем историчару корисно послужити, каткад и као једини изворни материјал.

Посебно анализирање сваког поглавља *Града на Тари*, а њих има шест, још боље ће створити претставу о правој вриједности ове књиге.

Велике традиције — то је назив прве главе која на 44 стране даје кратак преглед историских збивања у чијем је центру био Колашин. Почевши излагања од илирског племена Аутаријата („неки кажу да је по њему и ријека Тара добила име“ — стр. 5, најстаријих становника овога краја и првобитног имена града, дајући углавном информативна објашњења о турском робовању, Анђелић завршава ову уводну главу сликовито приказујући мојковачку битку и колашински процес, „вакмајсторска времена“ и погромаше, те гладне године када су људи мљели „по поточарама окласине од кукуруза да прехране дјецу која су умирала од глади“ (стр. 40). И борбе бјелаша и зеленаша, које нијесу престајале ни послје уједињења 1918, нашле су одређено мјесто у овој глави књиге.

Период између два рата заступљен је у другој глави која носи управо такав назив — *Између два рата*. На готово 60 страница (49—107) у њој се обрађује рад партиских кадрова који су у колашинском крају почели своју активност много прије оснивања партиске организације. Политика и став грађанских партија дати су само зато и у толиком опсегу да би се што боље објаснио и оцртао рад напредних снага у овом крају. Фино и умјешно портретишући руководиоце револуционарног покрета из Колашина и његове околине, ЈБ. Анђелић их претставља као људе који нијесу имали „другог живота сем оног којим је живјела Партија“.

Детаљно обрађујући изборе, општинске и парламентарне, писац као да је настојао да они послуже као барометар сталног пораста утицаја КПЈ у народу тога краја. Сви ови подаци нијесу саопштени изоловано. Они су уклопљени у једну већу цјелину, која у неким случајевима прелази границе Црне Горе, па и Југославије. Овај период дат је и живље и прегледније, ваљда зато што је ЈБ. Анђелић и сам његов учесник. Иначе, литературе готово и није имао, а историски извори су незнатни.

Читав конгломерат разних питања и многобројних политичких струјања која су избила у први план послје априлске капитулације Југославије и уласка италијанских трупа у Црну Гору, а која су испунила читаву 1941 годину, да би се на њеном крају искристалисале само двије стране — народноослободилачка, чији је иницијатор била Партија, и капитулантска, коју су заступали квислинзи Драже Михаиловића у Црној Гори: Павле Ђуришић, Лашић и друге четничке вође и војводе, Ан-

Ђелић је изложио у трећој глави, којој је дао наслов *Непокорени* (107—188). Без потпуног анализирања настале ситуације и дубоког познавања коријена онога што се збило у првој ратној години — 1941, тешко је било дати реалну слику и праву оцјену ситуације. Анђелић је свега тога био свјестан. Зато се уосталом, више задржава на објашњавању те компликоване политичке ситуације — због чијег су непознавања и направљене извјесне грешке баш на овом терену у првој години устанка, па и на почетку друге године стављајући војничка збивања у други план. Закључак да је успјех устанка у колашњинском крају у првој години рата био премали у односу на одушевљење народа за борбу дјелује, врло убједљиво. Војство устанка је много губило у времену покушавајући да приволи четнике на сарадњу у борби против окупатора, премда је било јасно да је такав покушај унапријед осуђен на пропаст. Па ипак, иако је грешку требало избјећи, то говори колико су партизани настојали да избјегну братоубилачки рат. Та мисао, коју Анђелић провлачи кроз ову главу добро ће послужити будућем историчару који из докумената неће моћи све да прочита и сазна.

У *Наметнутом рату* — четвртој глави књиге (188—274), Анђелић је означао праве кривце за братоубилачки рат: „Покољем партизана у Краљским Барама и Лубницама четници Драже Михаиловића почели су за рачун окупатора братоубилачки рат у Црној Гори“ (стр. 220). То је учинио тако увјерљиво да читалац мора добити утисак да су партизани били приморани да прихвате рат који им је био наметнут. Узалуд је био сваки покушај партизана да „придобију Ђорђа Лашића и неке друге претставнике љеворечких четника, који су у то вријеме крили своје право лице, да заједнички разоружају италијански гарнизон у Лијевој Ријеци... Љеворечки четници су имали споразум са Италијанима о заједничкој сарадњи“ (стр. 193). Оклијевање партизана и њихово настојање да се избјегне братоубилачки рат четници су искористили да се организују и војнички учврсте, последице чега су успједиле њихове акције у Краљским Барама, Лубницама и Црквџима. Описујући ова мјеста трагедије партизана, њихових најтежих пораза које су доживјели у Црној Гори, Љубо Анђелић то чини испољавајући умјетничке квалитете једног литерате. Он такође правилно закључује да је неуспјех у првим мјесецима 1942 дјелимично и резултат тога што није брзо прихваћена сугестија Врховног штаба и друга Тита да се прекине са фронталним борбама и да се пређе на партизански начин ратовања. Уосталом, нагли преокрет који се десио у априлу и мају, када су партизани одијели неколико значајних побједа у овом крају и када су повратили читаву слободну територију коју су били изгубили у првом тромјесечју 1942, довољно говори о корисности и ефикасности комитског начина ратовања који је сугерисао Врховни штаб упутством још од 6 априла 1942. Међутим, овдје би се могло

примјетити, премда су закључци Љ. Анђелића у највећем броју случајева и јасни и убједљиви, да се он покатакд упушта у предвиђања која га наводе на несигурно резонување.

Оно што се одиграло у Црној Гори у вријеме док су се партизанске снаге налазиле у Босни познато је у народу под именом четничке страховладе. Тај период обрађен је у петој глави књиге, коју је писац назвао *Најамници* (284—345). Иако је овом периоду посвећено сразмјерно мало простора у књизи (временски то је једна комплетна ратна година: прољеће 1941 — љето 1943), има се утисак да је он приказан потпуно и исцрпно. Анђелићев стил живог причања овдје је дошао до пуног изражаја. Дирнут патњом народа и мукотрпним животом малог броја позадинаца, а с друге стране неспутаван круто датумима војничких акција, Љ. Анђелић са љубављу прича о партизанима који су израсли у хероје. Злочини четника који су у овом периоду достигли врхунац требало је да народу улију страх, да га приморају на покорност. Народ је, међутим, и даље штитио, хранио и крио илегалце којих је било све мање. Ноћи без сна и одмора, туне зиме и неизвјесности, чиниле су положај илегалца тешким. Многи од њих били су похватани и на смрт осуђени. Умиралаи су поносни што дају свој живот за идеју у чију побједу нијесу сумњали. Разноврсна средства мучења која су над њима испробавана постигла су супротан ефекат од оног који су жељели четници. Умјесто страха родила се мржња. Народ се дивео храбрости оних који су умيرали на вјешалима. Њихове последње ријечи остале су незаборавне. А четници су се тога плашили. Ти дивни примјери личног и колективног херојства нашли су свој израз у перу Љуба Анђелића. Међутим, не бисмо се могли сложити са његовом констатацијом о разлозима којима се руководио Павле Ђуришић да разоружа своју војску и преда оружје Нијемцима. Чини се да је његово тумачење овог пута сувише олако исфорсирано.

Повратак (345—407) је последња глава хронике о Колашину. Она временски обухвата јесен 1943 и цијелу 1944 годину, у којој је коначно била ослобођена Црна Гора.

„Четрдесет трећа претставља преломну годину у ослободилачкој борби црногорског народа. То је била година блиставих успјеха у којој су се смјењивали велики војнички и политички потези. Свака побједа на фронту, а њих је било много, омогућавала је доношење крупних политичких одлука у којима је долазила до изражаја државничка мудрост другова који су тих дана били одговорни за судбину народа“ (стр. 385).

„Економско стање у Црној Гори је тешко. У појединим срезовима влада глад. Савезничка помоћ у храни једва задовољава потребе наше болнице. Молимо Вас да интервенишете код савезника да сачувамо војску од глади“. Такво је према једном писму, које је штаб Другог корпуса упутио Врховном штабу

13 IV 1944, било стање у Црној Гори. Слика пустоши у вријеме доласка партизанских снага из Босне била је, међутим, још ужаснија. Трагови „ваљка смрти и огња“ били су још свјежи. Борци Другог корпуса нијесу имали да се боре само против непријатеља са пушком у руци. Непријатеља је било много више. У првом реду глад и пустош.

Иако је у овој глави имао да рјешава важне проблеме, као питање непрекидних борби које су се поново компликовале последице капитулације Италије, с том разликом што је сада став партизанске команде био јасан, питање стварања централних органа народне власти за Црну Гору — ЗАВНО-а и доцније ЦАСНО-а, конгресе Народне омладине и АФЖ-а за Црну Гору као и низ других политичких и војничких акција којима је била луна јесен 1943 и готово читава 1944 година, Анђелић је успио да све то успјешно изложи, дајући свему одређен простор и тумачење пропорционално према његовом општем значењу. Ако је гдје хроника о Колашину прешла уске локалне оквире, онда је то у овој глави. Стиче се утисак да је писац био баш у овој глави најуспјешнији и најпрегледнији у сликању ових бурних догађаја. Ако смо за неке раније дијелове књиге могли рећи да су пренатрпани детаљима који су отежали да се јасно види њен костур, за ову посљедњу може се рећи да је у њој нађена права мјера у сликању оног главног и занемаривања мање важног. То говори да је ЈБ. Анђелић што се више примицао крају хронике бивао све концизнији и прегледнији.

Мада су квалитети ове хронике неоспорни, што смо, уосталом, нагласили, сматрамо за потребно да дамо и извјесне примједбе које ни у ком случају неће умањити њену вриједност. Стиче се утисак да је занемарена политичка историја, односно да је она подређена војничким догађајима. Само тако се може тумачити чињеница да је о раду народноослободилачких одбора и других органа народне власти на ослобођеној територији речено, релативно прилично мало. Још у току приказивања појединих глава нагласили смо да је текст у неким дијеловима књиге и превисше згуснут; оптерећен је детаљима који умањују прегледност књиге. Иначе, Анђелић је писао књигу са великим симпатијама за Народноослободилачки покрет, што је и разумљиво. Па ипак, понекад су те симпатије истакнуте чак и више него што би то хроничар смио себи да дозволи. Најзад, Анђелић се не задржава само на интерпретирању и критичком оцјењивању онога што се збило, већ истражује и шта је све могло из појединих акција и процеса произићи. Но све ове примједбе немају намјеру да умање труд хроничара. Он је, у то нема сумње, успио да нам дочара ратна збивања у једном крају Црне Горе, освијетливши притом руководећу улогу Партије, њене напоре, тешкоће и успјехе у организовању партизанских јединица и вођењу четворогодишњег рата. Бројним подацима документовао је масовно учешће народа у Народноосло-

бодилачком рату, нарочито у вријеме засједања оснивачких конгреса Антифашистичког вијећа, Народне омладине АФЖ Црне Горе, када је створено неколико нових бригада. Све то говори да ће књига Љуба Анђелића бити читана са истом радозналостију од стране историчара као и од ширег круга читалаца. На крају треба поздравити напор Савеза бораца Народноослободилачког рата Колашина који је издао ову важну публикацију.

Зоран Лакић

ЗБОРНИК ГРАЂЕ ЗА ИСТОРИЈУ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА ЦРНЕ ГОРЕ

књ. III и IV, Титоград 1960, издање Комисије за историју
ЦК СК Црне Горе

Комисија за историју ЦК СК ЦГ успјешно наставља своју издавачку дјелатност. Ових дана изашла је из штампе III и IV књига њене едиције *Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе*. Едицију је покренуо Историски архив ЦК СК ЦГ 1958 године. Послије спајања ове установе са Историским институтом, бригу око издавања едиције преузела је Комисија за историју ЦК СК ЦГ и наставила је врло успјешно. Са III и IV књигом издата је цјелокупна штампа која је излазила у Црној Гори за вријеме Народноослободилачког рата.

У току 1959 издато је *Народна борба и Саопштење*. Редакција *Зборника* имала је у плану да преосталу штампу објави у III књизи. Али због обимности материјала била је принуђена да објави, умјесто једне, двије књиге. Такав поступак Редакције је оправдан, јер би иначе књига била сувише гломазна.

Трећа књига доноси листове *Омладински покрет*, *Наша жена* и неке чланке из *Гласа Санџака*, а IV садржи *Ријеч слободе* и *Побједу*. У III и IV књизи објављен је материјал до краја 1944 године.

У циљу окупљања свих омладинских снага на платформи борбе против окупатора и домаћих издајника, формирана је крајем новембра 1941 године јединствена организација Црногорска народна омладина, која ускоро послије формирања покреће свој орган *Омладински покрет*, чији је први број изашао 15 децембра 1941 године. Наредни број се појавио 1 фебруара 1942, а онда је настао прекид због ондашњих политичких прилика у Црној Гори. *Омладински покрет* поново је почео да излази 15 марта 1944 године. Лист је, због ратних прилика, излазио нередовно, најчешће двомјесечно, да би се у децембру појавила три броја (7, 8 и 9). За вријеме Народноослободилачког